

Skript

HISTORISCH TIJDSCHRIFT

Artikel: Bemiddelen, besturen, beïnvloeden. Memoria als machtslegitimering in het beleid van Mathilde van Essen en Mathilde van Quedlinburg

Auteur: Veerle Berends

Verschenen in Skript Historisch Tijdschrift, jaargang 48.1, pp. 17-28.

© 2026 Stichting Skript Historisch Tijdschrift, Amsterdam

p-ISSN: 0165-7518

e-ISSN: 3051-2506

Abstract: Ottonian noblewomen found themselves in a unique political climate in which they were able to hold important positions of power as regents or abbesses. This article examines how Mathilde of Essen exercised political and cultural power as abbess and makes a comparison with her aunt, abbess Mathilde of Quedlinburg. Mathilde of Essen found herself further from the dynastic centre but nonetheless managed to exert power through legal confirmations of her abbey's rights and through patronage of art. The legal strategy is studied by analysing charters concerning matters that personally affected the abbesses, such as the transfer of properties or rights to the respective abbey. Her patronage is studied through an art historical analysis of processional crosses. This article shows that Mathilde of Essen emphasised her dynastic identity and that she incorporated this in her jurisdiction and art patronage to establish herself as the patroness of Essen and the centre of Ottonian memoria.

Skript Historisch Tijdschrift is een onafhankelijk wetenschappelijk blad dat viermaal per jaar verschijnt. De redactie, bestaande uit studenten en pas afgestudeerden, wil bijdragen aan actuele historische debatten, en biedt getalenteerde studenten de kans om hun werk aan een breder publiek te presenteren.

BEMIDDELEN, BESTUREN, BEÏNVLOEDEN

MEMORIA ALS MACHTSLEGITIMERING IN HET BELEID VAN MATHILDE VAN ESSEN EN MATHILDE VAN QUEDLINBURG

Veerle Berends

Achter in de dom van Essen, in de noordelijke zijschepkapel, bevindt zich de ongetwijfeld grootste schat van de kerk: de Gouden Madonna (afb. 1). Menig aanschouwer vergaapt zich aan deze Madonna, bekend om haar priemende ogen en het kostbare bladgoud waarmee ze belegd is. Het is geen toeval dat dit beeld zich in deze kerk bevindt: het is vervaardigd tijdens het ambt van Mathilde van Essen (949-1011), abdis van de gelijknamige abdij.

Vrouwenabdijen zoals de rijksabdij van Essen waren tijdens de vroege middeleeuwen machtige centra, met name in Saksen.¹ Nog meer dan de Karolingers voor hen maakten de Ottonen tussen de tiende en elfde eeuw gebruik van deze gefinancierde instellingen om hun agendapunten te bewerkstelligen. Dit deden ze door familieleden op belangrijke functies te benoemen, zoals ook bij de abdijen van Essen en Quedlinburg zichtbaar is. Bij deze rijksinstellingen stonden Mathilde van Essen, de kleindochter van keizer Otto I (912-973), en Mathilde van Quedlinburg (955-999), de dochter van Otto I, als abdis aan het hoofd.

Ottoonse adellijke vrouwen zoals de Mathildes bevonden zich in een bijzonder klimaat. Vanwege het vroege overlijden van Otto II (955-983) en Otto III (980-1002) konden zij belangrijke machtsposities bekleden door als regentes of plaatsvervanger op te treden.² Ook werden ze veelvuldig aan het hoofd van religieuze instellingen geplaatst. Dit ontstond zo omdat *memoria* (nagedachtenis) een belangrijk onderdeel van de Ottoonse cultuur was. Het christendom speelde hierin een grote rol, omdat er in de monastieke instellingen voor zowel de overleden als levende familieleden van de Ottoonse dynastie werd gebeden. Door familieleden op belangrijke plekken te benoemen werd het gebed gegarandeerd. Abdijen waren door deze ontwikkeling een van de weinige plekken waar vrouwen aanzienlijke formele macht konden uitoefenen. De manier waarop de abdis hun positie invulden en de mate van macht die ze konden uitoefenen hingen af van hun positie binnen de familie: hoe dichter bij de keizerlijke kern, hoe meer macht. Deze trend is ook zichtbaar binnen de geschiedschrijving, waar historici vooral vrouwen hebben bestudeerd die het dichtst bij de keizer stonden, zoals Mathilde van Quedlinburg.³ Mathilde van Essen was als kleindochter van Otto I en zijn eerste vrouw Edith van Wessex (910-946) ook lid van de Ottoonse familie, maar bevond zich vanwege het tweede huwelijk van Otto I met

Afbeelding 1: De Gouden Madonna is tijdens het ambt van Mathilde van Essen vervaardigd en is momenteel onderdeel van de domschat van Essen.

Bron: Wikimedia Commons. Fotograaf: Tuxyso.

Adelheid van Bourgondië (931-999) in een zijtak van de dynastie.⁴ Toch was ook zij politiek actief.

In dit artikel vergelijk ik daarom het ambt van Mathilde van Essen met dat van haar tante Mathilde van Quedlinburg. Allereerst bestudeer ik oorkondes van de Mathildes, om vervolgens de positie van Mathilde van Essen als patroon van kunst en literatuur te analyseren aan de hand van twee processiekruizen en een kroniek. Door deze bronnen te bestuderen kunnen we zien hoe abdisen zoals Mathilde van Essen, ondanks hun grotere verwijdering van de keizerlijke machtskern, agency konden verkrijgen door memoria in te zetten.

Oorkonden als vorm van juridische macht

Zowel Mathilde van Essen als Mathilde van Quedlinburg hebben als abdis oorkonden (*diplomata*) op laten stellen. Dit waren officiële juridische akten die besluiten over onder andere grondschenkings, bevestigingen van eigendom en het stichten van kloosters vastlegden. Deze documenten werden niet zomaar uitgereikt; een ontvanger moest een belangrijk figuur zijn of iemand van stand kennen die toegang had tot de vorst.⁵ Het feit dat de abdisen deze documenten lieten opstellen toont hun geëngageerde karakter. Ze hielden zich niet alleen bezig met religieuze zaken binnen hun abdij, maar ook met politieke en juridische zaken die zich daarbuiten afspeelden.

Alhoewel de beide abdisen oorkonden lieten opstellen, is er een belangrijk statusverschil zichtbaar. Mathilde van Quedlinburg bevond zich immers dichter bij het Ottoonse machtscentrum dan Mathilde van Essen. Als dochter van Otto I kreeg Mathilde van Quedlinburg de abdij van Quedlinburg toebedeeld. Dit was de belangrijkste memoriale plek voor de Ottonen in de Saksische kern van hun rijk.

In deze abdij liggen zowel de heilige Mathilde van Ringelheim (c.895-968) als Hendrik de Vogelaar (c.876-936) begraven, de ouders van Otto I en stichters van de Ottoonse dynastie.⁶ Mathilde van Essen stond als kleindochter van Otto I verder van de machtskern af; zij kreeg daarom de abdij van Essen toebedeeld, een abdij aan de rand van het Ottoonse rijk buiten het Saksische hartland. Naast dat Essen zich op een grotere afstand bevond, zijn er destijds ook geen belangrijke Ottonen begraven, zoals in Quedlinburg het geval was. Hoewel Mathilde van Essen zich op deze minder centrale positie bevond, heeft ze op haar eigen manier invloed kunnen uitoefenen.

De verschillen in status zijn ook in de oorkonden zichtbaar. Er zijn meer oorkonden van Mathilde van Quedlinburg overgeleverd dan van Mathilde van Essen. Mathilde van Essen is in totaal bij zes oorkonden betrokken: ze komt vijf keer als ontvanger voor en één keer als bemiddelaar als het om een schenking van een landgoed aan haar abdij gaat. Mathilde van Quedlinburg wordt in dertien oorkonden genoemd: elf keer als ontvanger en twee keer als bemiddelaar. In alle gevallen gaat dit om zaken die de abdisen persoonlijk aangingen, zoals de overdracht van eigendommen of rechten aan de desbetreffende

"ALS ABDIS BESCHIKTE MATHILDE OVER VOLDOENDE KENNIS VAN DE RECHTEN VAN HAAR ABDIJ OM DEZE DOELGERICHT TE VERDEDIGEN EN UIT TE BREIDEN."

abdij. De directe toegang die Mathilde van Quedlinburg tot Otto II had, komt goed naar voren in een oorkonde uit 975. Hierin staat vermeld dat Otto het dorp Lübs schenkt aan het klooster van St. Johannes in Maagdenburg. Deze schenking is tot stand gekomen dankzij de bemiddeling van Mathilde van Quedlinburg:

Hoe onze zus Mathilde, die wij bijzonder liefhebben, onze genade heeft aangeroepen met het verzoek dat ten behoeve van enkele monniken in het klooster van Maagdenburg hun bezittingen, en wel op onze kosten, aanzienlijk zouden worden uitgebreid.⁷

Allereerst valt aan deze passage op dat Otto II Mathilde van Quedlinburg benoemt als zijn *zus*. Met *zus* wordt de verwantschapsnaam bedoeld en niet "zuster" zoals ook nonnen aangeduid kunnen worden. Deze formulering laat bij uitstek zien dat Otto hun familierelatie benadrukt, wat een zichtbare band creëert. Uit de passage blijkt bovendien dat Mathilde de keizer waarschijnlijk zelf heeft benaderd met haar verzoek: het woord *interpellavit* ("in de rede vallen" of "storen") dat gebruikt is om de interactie te beschrijven toont aan dat ze niet via een tussenpersoon handelde.⁸ Deze nabijheid en verbonden identiteit worden verder benadrukt doordat Otto spreekt over 'onze kosten'. Omdat Quedlinburg zo belangrijk was voor de Ottonen, ontving de abdij regelmatig giften. Deze giften waren afkomstig uit de Ottoonse schatkist, waar zowel Mathilde als Otto gebruik van maakten. Deze verbondenheid en hun gezamenlijke Ottoonse identiteit laten zien dat Mathilde van Quedlinburg haar familiale nabijheid als *zus* van de keizer op inventieve wijze wist te gebruiken om haar positie als abdis te versterken.

Waar Mathilde van Quedlinburg vooral bij giften aan andere personen is betrokken, gaan de oorkonden van Mathilde van Essen meer over de abdij en

haarzelf. In vijf van de zes gevallen is Mathilde van Essen de ontvanger van haar eigen verzoeken. Van deze vijf oorkonden gaan er in totaal vier over machtsbevestigingen die opgetekend zijn op drie verschillende momenten.⁹ De eerste oorkonde is opgesteld in 973 door Otto II na het overlijden van Otto I; de tweede oorkonde is opgesteld in 993 door Otto III na het overlijden van Otto II en de derde oorkonde is opgesteld in 1003 door Hendrik II na het overlijden van Otto III.¹⁰ Deze oorkonden richten zich voornamelijk op het (her)bevestigen en aanvullen van de rechten van de abdij van Essen.

De oorkonde uit 993 illustreert Mathildes politieke invloed goed. Hierin verzoekt Mathilde van Essen Otto III om een bevestiging van de koninklijke oorkonden van zijn voorgangers, waarin de rechten van de abdij van Essen worden erkend. Uit de tekst blijkt dat ze de eerdere oorkonden als bewijsstukken bij zich had op het moment dat de oorkonde werd opgesteld. Zo vermeldt de oorkonde van Otto II dat ‘onze dierbare nicht Mathilde, abdis van de eerbiedwaardige kerk van Essen, ons de voorschriften van onze voorgangers, namelijk de koningen en keizers, voorhield.’¹¹ Het feit dat Mathilde van Essen deze documenten meenam, wijst op een zorgvuldige archivering binnen de abdij en op het gebruik van deze stukken als juridische bewijslast. Tegelijkertijd illustreert dit haar actieve rol binnen een politieke context: als abdis beschikte Mathilde over voldoende kennis van de rechten van haar abdij om deze doelgericht te verdedigen en uit te breiden. In de oorkonde van Otto III worden de rechten bovendien niet enkel bevestigd, maar geheel herhaald. Dit gebeurde vermoedelijk met meerdere doeleinden: enerzijds vormde het overschrijven een belangrijke formele bevestiging van de rechten door de nieuwe vorst, wat de positie van Mathilde binnen de bestaande machtsstructuren legitimeerde. Anderzijds werd zo alle informatie in één document vastgelegd, waardoor Mathilde niet telkens terug hoefde te grijpen naar vorige oorkonden bij een eventueel conflict.

Memoria als vorm van machtslegitimatie

Net zoals bij Mathilde van Quedlinburg wordt in deze oorkonde gewezen op de familieband tussen de abdis en de keizer. Mathilde van Essen was de nicht van Otto III, een aspect dat van groot belang was in de context van memoria en dynastieke legitimatie.¹² Overledenen bleven na hun dood deel uitmaken van hun gemeenschap via gebeden en vernoemingen en door hen te herdenken konden de levende Ottonen zich via memoria aan hen verbinden.¹³ In de loop van de middeleeuwen verschoof de herinnering aan (overleden) familieleden van een grotendeels seculiere naar een religieus georiënteerde aangelegenheid, waarin religieuze instanties als bemiddelaar tussen deze wereld en het hiernamaals optraden. Memoria bleef echter in essentie een familieaangelegenheid.¹⁴ Abdijen als Quedlinburg en Essen vervulden een belangrijke rol als memoriacentrum voor de Ottoonse dynastie, omdat ze onder leiding van vrouwelijke familieleden stonden. Dit combineerde de seculiere (familie-) aangelegenheden met religieuze zaken, omdat er in de abdijen de hele dag voor het welzijn van de familie werd gebeden. Dit is weerspiegeld in de onderstaande passage waarin het vrije kiesrecht van de abdij wordt besproken:

Aan de eerbiedwaardige kloosterzusters die op de daarvoor aangewezen plaats, Essen geheten, dag en nacht de goddelijke lof verrichten ter verlossing van de zielen van onze verwanten en eveneens voor ons eigen heil, verlenen wij bij deze koninklijke schenking van ons gezag de gunst, het recht en de toestemming om, wanneer de dood de vorige abdis heeft weggenomen,

onder elkaar die abdis te kiezen die zij binnen hun gemeenschap waardig achten om deze eer te ontvangen.¹⁵

De nonnen worden in de oorkonde geprezen voor hun voortdurende gebeden voor zowel het zielenheil van Otto's voorouders als voor zijn eigen welzijn. Otto's prijzen van de nonnen dient hier als legitimering voor het kiesrecht van een abdis. Dit was voor zowel Mathilde van Essen als Otto III van groot belang: Essen lag immers buiten het Saksische kerngebied waar de Ottonen het machtigst waren. Voor het welzijn en de politieke stabiliteit van het Ottoonse rijk was het daarom belangrijk dat de rijksabdij zelf deze keuze kon maken, zodat de Ottoonse memoria behouden bleef. Op het moment dat niet de Ottonen of de abdij zelf maar een lokale bisschop een nieuwe (niet-Ottoonse) abdis aanwees, was het minder vanzelfsprekend dat er continu voor de Ottoonse memoria werd gebeden. Tenslotte onderstreept Otto in de oorkonde nogmaals dat hij de rechten van Essen opnieuw bevestigt, waarbij hij zich in de traditie van zijn voorouders plaatst.¹⁶

Door de nadruk op memoria in de gebeden voor de Ottoonse dynastie in deze oorkonden kon Mathilde van Essen net zoals Mathilde van Quedlinburg *agency* uitoefenen, ondanks haar grotere afstand tot het Ottoonse machtscentrum. Waar Mathilde van Quedlinburg haar familiebanden gebruikte om via persoonlijke verzoeken landgiften en privileges voor haar abdij te verkrijgen, handelde Mathilde van Essen minder aan het hof. Zij versterkte via machtsbevestigingen de positie van haar abdij en zichzelf. De oorkonden tonen aan dat ze zich actief inzette voor de bevestiging van de rechten van haar abdij. Alhoewel de afstand een obstakel was, wist Mathilde van Essen daaromheen te werken door een eigen strategie van herbevestigen te ontwikkelen. Toch greep ook zij terug op haar relationele band met de Ottonen, zoals in de oorkonde van Otto II zichtbaar is, waarin memoria een belangrijke rol speelt.

"DOOR EEN UITGEBREIDE KUNSTVERZAMELING AAN TE LEGGEN IN ESSEN KON MATHILDE HAAR ABDIJ EN ZICHZELF ONDERSCHIEDEN VAN ANDERE INSTELLINGEN."

Mathilde van Essen als patroon van kunst en literatuur

Memoria werd niet alleen bedreven in gebeden, maar werd ook zichtbaar afgebeeld in de kunsten. In tegenstelling tot Mathilde van Quedlinburg, die zich naast de juridische zaken vooral bezighield met de Ottoonse politiek, was Mathilde van Essen een actieve patroon van kunst en literatuur.¹⁷ Waar Quedlinburg aanzien kreeg door de graven van de Ottoonse stamouders, had Essen in eerste instantie geen soortgelijke "schat" om prestige aan te ontlenen. Door een uitgebreide kunstverzameling aan te leggen in Essen kon Mathilde haar abdij en zichzelf onderscheiden van andere instellingen. Kunstwerken zoals processiekruizen en gouden beelden gaven veel aanzien, wat Mathildes vastberadenheid toont om Essen qua prestige een rivaal te maken van de oudere abdijen van Quedlinburg en Gandersheim.¹⁸ In de vroege middeleeuwen was een kostbare verzameling van kunstwerken en relikwieën namelijk een teken van macht van een kerkelijke instelling.¹⁹

Tijdens haar ambt heeft Mathilde van Essen meerdere kunstwerken laten vervaardigen, zoals het Otto-Mathildekruis en de *Chronicon Æthelweardi*, een kroniek van de Angelsaksische geschiedschrijver Æthelweard (o. c. 998).²⁰ Door zich af te laten beelden kon Mathilde niet alleen de sociale status en welvarendheid van de abdij van Essen, maar ook van zichzelf benadrukken. Deze werken zijn zo bijzonder, omdat ze niet alleen getuigen van haar religieuze identiteit als abdis, maar ook van haar dynastieke identiteit als familielid van zowel de Ottonen via haar grootvader Otto I, als het huis Wessex via haar grootmoeder Edith.²¹

Het Otto-Mathildekruis

Het Otto-Mathildekruis is een goed voorbeeld van Mathildes dynastieke patronage, omdat zij zichzelf met haar broer Otto I van Zwaben op de donorplaat van het processiekruis heeft laten afbeelden. Processiekruizen waren op een staf bevestigd en werden gebruikt bij feestdagen, begrafenissen en andere belangrijke kerkelijke plechtigheden waar ze voor iedereen zichtbaar waren.²² Het Otto-Mathildekruis is het eerste kruis waarop Mathilde is afgebeeld en het heeft een sterk keizerlijk karakter. Bovendien verschilt het aanzienlijk van het tweede Mathildekruis waarop ze postuum

Afbeelding 2: Uitsnede van de donorplaat van het Otto-Mathildekruis met daarop Mathilde van Essen en haar broer Otto I van Zwaben. Bron: Wikimedia Commons.

is afgebeeld door de abdis Theophanu (c.997-1058).

Het Otto-Mathildekruis (afb. 2) is een *crux gemmata* (een met juwelen versierd kruis) en wordt tussen 973 en 982 gedateerd. Het is een beroemd voorbeeld van de Ottoonse edelsmeedkunst vanwege de hoge kwaliteit en de ongebruikelijke iconografie van het donorbeeld.²³ De donorplaat is zo opmerkelijk omdat zowel Mathilde van Essen als haar broer Otto I van Zwaben (954-982) zijn afgebeeld. Beide figuren houden samen een processiekruis vast waarboven hun namen staan: MATH/HILD/ABBA(tissa) en OTTO/DUX. Ook zijn ze gekleed in hoofse kleding.²⁴ Mathilde draagt een donkerpaars gewaad met daarop twee rode bloemen op een gele achtergrond en er valt een lange blauwturquoise sluier met een rode zoom over haar rug.²⁵ Otto draagt een korte roodomrande blauwturquoise tuniek met een broek van dezelfde kleur en een donkerpaarse mantel met een gele zoom en gele kruisvormige siermotieven.²⁶

Hun verbinding blijkt uit de gespiegelde kleuren in hun kleding: Mathilde draagt overwegend paars met blauwe accenten, terwijl Otto blauw met paarse accenten aanheeft. Naast de suggestie van verbondenheid hadden deze kleuren ook verschillende symbolische betekenissen. Paars was voorbehouden aan keizers en blauw had een bijzondere status door de associatie met koninklijke waardigheid en de maagd Maria.²⁷ Bovendien gold dat hoe dieper en intenser de kleur van de kleding, hoe duurder het materiaal doorgaans was, wat visueel het onderscheid tussen verschillende sociale lagen versterkte. Dat zowel Mathilde als Otto donkere, rijkversierde kleding dragen, toont hun hoge status. Door zich op deze wijze te presenteren tonen zij hun binding met de keizerlijke Ottoonse dynastie.

Naast de opvallende kleding is de manier waarop Mathilde en Otto zijn afgebeeld veelzeggend. Hun gezamenlijke aanwezigheid benadrukt niet alleen hun familiale band, maar ook de macht en prestige van hun adellijke afkomst.²⁸ Mathilde en Otto bekleden respectievelijk hoge geestelijke en seculiere posities, maar worden hier niet in functie afgebeeld.²⁹ Ze staan beiden op een verhoging, wat niet alleen hun hoge rang benadrukt, maar ook expliciet broer en zus als gelijkwaardige figuren presenteert. Mathilde wordt hier nadrukkelijk als lid van de Ottoonse dynastie afgebeeld: machtig, zelfbewust en op gelijke voet met haar broer. Haar kleding en houding onderstrepen haar keizerlijke status en niet haar religieuze rol als abdis. Deze voorstelling past bij een periode waarin de Ottoonse dynastie op het hoogtepunt van haar macht was.³⁰ De processiekruizen laten zien dat Mathilde hier goed van op de hoogte was en dat ze deze dynastieke statussymbolen kundig in haar kunstpatronage wist te verwerken.

Het tweede Mathildekruis

Dat de donorplaat van het Otto-Mathildekruis anders is dan andere processiekruizen valt meteen op in vergelijking met de tweede donorplaat (afb. 3). Waar de eerste donorplaat Mathilde als lid van de Ottoonse dynastie presenteert, is ze in de tweede plaat veel kleiner afgebeeld, geknield in een wit habijt. Dit was de kleding die werd voorgeschreven in de *institutio sanctimonialium*, een kerkelijk geschrift met regels over het leven van kanunnikessen.³¹ In plaats van een centraal onderwerp van de donorplaat te zijn, is Mathilde links onderaan afgebeeld, onderdanig aan Maria met het Christuskind op een troon. Haar positie in deze plaat is duidelijk die van een dienaar, wat past binnen de religieuze beeldtaal van andere eigentijdse christelijke werken zoals het Evangelie van Theophanu.³²

Mathildes aristocratische status is op deze plaat niet zichtbaar en ondergeschikt aan haar religieuze rol en het belang van het Christendom.³³

Deze contrasten tonen een duidelijke verschuiving in beeldstrategie: waar de eerste plaat dynastiek zelfbewustzijn uitbeeldt, vertelt de tweede plaat meer een verhaal van religieuze onderdanigheid. Dit past bij de veranderende politieke context waarin de Ottoonse dynastie haar centrale positie had verloren.³⁴ Het tweede Mathildekruis weerspiegelt een nieuwe, meer bescheiden religieuze donatie, waarin Mathilde niet langer als machtsfiguur maar als devote abdis wordt voorgesteld. Deze contrasterende beelden tonen aan dat Mathilde in haar tijd bewust haar keizerlijke status en Ottoonse macht liet uitdrukken, waarmee ze zichzelf op hetzelfde niveau plaatst als Mathilde van Quedlinburg, bij wie de keizerlijke status een groot onderdeel van haar identiteit was.

Afbeelding 3: Uitsnede van de donorplaat van het tweede Mathildekruis dat postuum vervaardigd is door Mathildes opvolger Theophanu met daarop Mathilde van Essen geknielend voor Jezus en Maria.

Bron: Wikimedia Commons. Fotograaf: Abbatissa.

De Chronicon

Mathilde van Essen heeft zich niet alleen met de Ottoonse memoria beziggehouden, maar ook met die van haar Angelsaksische familie. Dit blijkt uit vier brieven die de Engelse geschiedschrijver Æthelweard (o. c. 998) aan haar heeft geschreven. Æthelweard noemt zichzelf de neef van Mathilde en schrijft haar aan als *consobrina*, een volle nicht – alhoewel uit onderzoek blijkt dat ze eerder verre familieleden zijn.³⁵ Deze brieven maken deel uit van een Latijnse vertaling van een Angelsaksische kroniek, de *Chronicon Æthelwardi*, die Mathilde bij hem heeft besteld.³⁶ Het werk gaat over de Angelsaksische geschiedenis en is genealogisch van aard. Æthelweard verwijst herhaaldelijk naar hun gemeenschappelijke familie en legt uit hoe ze beide afstammen van koning Æthelwulf, de vader van Alfred de Grote.³⁷ Ook beschrijft hij hoe haar Angelsaksische en Ottoonse families zijn samengekomen.³⁸

"MATHILDE WORDT NADRUKKELIJK ALS LID VAN DE OTTOONSE DYNASTIE AFGEBEELD: MACHTIG ZELFBEWUST EN OP GELIJKE VOET MET HAAR BROER."

Dat Mathilde van Essen zich tot haar Engelse familieleden wendde om een familiekroniek te bestellen is logisch, aangezien ze hiervoor in tegenstelling tot Mathilde van Quedlinburg niet in haar eigen abdij terecht kon. Op deze manier heeft Mathilde van Essen als opdrachtgever toch aan de Ottoonse historiografie kunnen bijdragen. De dynastieke lading van de kroniek wordt verder versterkt door het feit dat er een duidelijke parallel met Widukinds *Res gestae Saxonicae* (RGS) zichtbaar is. De RGS is een tiende-eeuwse kroniek die de geschiedenis van de Ottonen beschrijft en het is aannemelijk dat de abdij van Essen een kopie had.³⁹ De kroniek is in drie boeken verdeeld, die ieder een brief als voorstuk hebben die aan de destijds driejarige Mathilde van Quedlinburg zijn geschreven.⁴⁰ Net zoals de brieven van Widukind de hoofdstukintroducties vormen in zijn RGS, vormen de vier brieven die Æthelweard aan Mathilde heeft geschreven de introducties voor de vier boeken van de *Chronicon*.⁴¹ Deze hoofdstukken heeft Æthelweard zelf toegevoegd: ze ontbreken in de oorspronkelijke Angelsaksische versie.⁴² De RGS beschrijft Mathilde van Quedlinburg als de hoedster van de Ottoonse memoria. Door deze structuur over te nemen positioneert Mathilde van Essen zich als een soortgelijk figuur in een eigen context. Het bestellen van de kroniek in deze vorm, samen met de processiekruizen, illustreert Mathildes vastberadenheid om Essen te veranderen in een institutie die een rivaal zou zijn voor Gandersheim en Quedlinburg.⁴³

Conclusie

Net zoals de priemende ogen van de Gouden Madonna een opvallend onderdeel van het kunstwerk zijn, trekken ook de markante ogen van Mathilde van Essen op haar donorplaat meteen de aandacht. Deze nieuwsgierige ogen en haar opgestoken hand tonen een open houding die de aanschouwer uitnodigt om deel uit te maken van het verhaal dat zich op de plaat afspeelt. Alhoewel het Otto-Mathildekruis onderdeel is van een van de belangrijkste kerkelijke kunstcollecties van Duitsland, blijft

Mathilde van Essen een onderbelicht figuur in de Ottoonse geschiedenis. Zoals in de geschiedschrijving zichtbaar is, worden de Mathildes herhaaldelijk aangeduid met de woorden 'nicht' en 'zus'. Dit toont aan dat de abdisen tegenwoordig vooral bekend zijn vanwege hun band met de Ottoonse keizers. Zoals ook de historicus Karen Stöber laat zien, is dit bij veel historische vrouwen helaas nog steeds het geval.⁴⁴ Dit artikel heeft daarom geprobeerd om hier verandering in te brengen door te onderzoeken hoe Mathilde van Essen memoria gebruikte om macht uit te oefenen, en plaatst dit in context door haar te vergelijken met Mathilde van Quedlinburg. Door de abdisen centraal te zetten blijkt dat dat ze niet slechts een dochter, zus, nicht en tante waren, maar ook vrouwen die in hun eigen recht stonden.⁴⁵

De analyses van de oorkonden en kruizen laten zien dat de abdisen ieder een eigen strategie hanteerden. Mathilde van Quedlinburg genoot vanwege haar rechtstreekse toegang tot de keizer van veel legitimiteit en was in staat om haar machtsbasis steeds verder uit te bouwen. Mathilde van Essen beriep zich ook op haar Ottoonse familieband, maar koos vanwege haar grotere afstand tot de machtskern een andere weg. Door telkens na het overlijden van een vorst een oorkonde aan te vragen, liet ze de rechten van haar abdij keer op keer bevestigen. Dit versterkte de juridische positie van Essen en benadrukte Mathildes rol als beschermvrouwe van haar abdij. Deze stabiele basis stelde haar in staat om door middel van kunstpatronage haar autoriteit en dynastieke banden te benadrukken. De analyse van de kruizen laat zien dat Mathilde van Essen zelfs zoveel belang aan haar dynastieke status hechtte, dat deze voorrang kreeg op haar positie als abdis. Dankzij deze dubbele focus kon Mathilde van Essen zich door middel van haar patronage als een belangrijk dynastiek figuur presenteren, die niet alleen de Ottoonse maar ook de Angelsaksische memoria levend hield.

Mathilde van Essen kan zo binnen een bredere traditie geplaatst worden van middeleeuwse vorstinnen en adellijke vrouwen die als patroon van de kunsten hun macht en aanzien wisten te bevestigen en te vergroten. De latere gravin Maria van Champagne (1145-1198), bekend vanwege haar opdrachten aan Chrétien de Troyes, en ook Eleonora van Aquitanië (c.1122-1204) wisten dankzij patronage hun hoven net zoals Mathilde van Essen en haar abdij in belangrijke culturele en sociale centra te veranderen.⁴⁶ Dankzij hun kunstmecenaat konden zij een dominante rol spelen in het vormgeven van hun visie en identiteit.⁴⁷ Zoals ook Joan Kelly aantoonde, konden vrouwen zoals Mathilde van Essen en Maria de Champagne deze patronage alleen uitoefenen omdat ze een machtsbasis hadden, hetzij als abdis of gravin.⁴⁸ Deze posities garandeerden een mate van onafhankelijkheid en macht die ervoor zorgde dat ze belangrijke culturele rollen als patronen en beschermvrouwen op zich konden nemen. Mathildes kunstpatronage benadrukt dus expliciet de macht die ze kon uitoefenen. Door haar niet alleen als abdis maar ook als beschermvrouwe van Essen te zien, kunnen we haar prestaties niet alleen in een religieuze context bestuderen, maar haar ook zien als politiek betrokken vrouw die haar eigen keuzes kon maken.⁴⁹ Genoeg redenen om het Otto-Mathildekruis om te dopen tot het Mathilde-Ottokruis.

Veerle Berends studeert Geschiedenis en Engelse Taal en Cultuur aan de Radboud Universiteit en de Universiteit Utrecht. Ze houdt zich voornamelijk met premoderne vrouwengeschiedenis bezig. Onder begeleiding van dr. Lenneke van Raaij schreef ze daarover haar bachelorscriptie.

Eindnoten

- 1 S. Greer, *Commemorating Power in Early Medieval Saxony. Writing and Rewriting the Past at Gandersheim and Quedlinburg* (Oxford 2021) 1.
- 2 Zoals Adelheid (931-999) die regentes was voor zowel haar zoon Otto II (955-983) en haar kleinzoon Otto III (980-1002) en Theophanu, die regentes was voor haar zoon Otto III tot haar overlijden in 991 .
- 3 Vanaf de jaren '70 is de opkomst van vrouwen- en genderstudies zichtbaar. Waar de historiografie zich eerst vooral op mannen focuste, ontstond er nu meer ruimte om te kijken naar de vrouwen van de geschiedenis. Leidende publicaties binnen dit (Ottoonse) gebied zijn Justine Audebrand met haar artikel *Empresses and Abbesses* (2021) en Phyllis Jestice met haar boek *Imperial Ladies of the Ottonian Dynasty* (2018).
- 4 De vader van Mathilde van Essen, Liudolf van Zwaben (930-957) was de eerste erfgenaam van Otto I. Hij kwam in opstand tegen zijn vader nadat Otto I hertrouwde met Adelheid en zij een zoon (Otto II) had gebaard. Liudolf was bang om zijn positie als erfgenaam te verliezen, wat terecht bleek. Hij werd in 954 van zijn hertogdom ontheven. Na het overlijden van haar broer Otto I van Zwaben in 982 was Mathilde van Essen de enige overlevende van de lijn van Otto I en Edith.
- 5 L. Wangerin, *Kingship and Justice in the Ottonian Empire* (Ann Harbor MI, 2019) 36; J.W. Bernhardt, *Itinerant Kingship and Royal Monasteries in Early Medieval Germany, c.936-1075* (Cambridge 2002) 45-46.
- 6 Mathilde van Ringelheim heeft voordien de abdij van Quedlinburg opgericht.
- 7 Vrije vertaling van 'qualiter soror nostra Maghilda nobis unice dilecta pro quorundam monachorum in Monasterio Magadaburg (...) rebus sumptu nostro nimirum augendis nostrum interpellavit clementiam' uit: *Monumenta Germaniae Historica: die Urkunden der Deutschen Könige und Kaiser, Zweiten Bandes Erster Theil: die Urkunden Otto Des II.* (Hannover 1888) nr. 115 (voortaan afgekort als DOII 115).
- 8 H. Pinkster ed., *Woordenboek Latijn/Nederlands* (Amsterdam 2009) 548.
- 9 *Monumenta Germaniae Historica: die Urkunden der Deutschen Könige und Kaiser, dritter Band: die Urkunden Heinrichs II. und Arduins* (Hannover 1900-1903) nr. 39a (wordt in het vervolg afgekort als DHII 39a); *Monumenta Germaniae Historica: die Urkunden der Deutschen Könige und Kaiser, dritter Band: die Urkunden Heinrichs II. und Arduins* (Hannover 1900-1903) nr. 39b (wordt in het vervolg afgekort als DHII 39b); de vierde en laatste oorkonde (DHII 39b) is een kopie van de originele oorkonde (DHII 39a).
- 10 *Monumenta Germaniae Historica: die Urkunden der Deutschen Könige und Kaiser, Zweiten Bandes Erster Theil: die Urkunden Otto Des II.* (Hannover 1888) nr. 49 (wordt in het vervolg afgekort als DOII 49); *Monumenta Germaniae Historica: die Urkunden der Deutschen Könige und Kaiser, Zweiten Bandes Zweiter Theil: die Urkunden Otto Des III..* (Hannover 1893) nr. 114 (wordt in het vervolg afgekort als DOII 114); DHII 39a.
- 11 Vrije vertaling van 'Qualiter cara neptis nostra Mathihilt Astnidensis ecclesiae venerabilis abbatissa nostris obtutibus monstravit praecepto predecessorum nostrorum, regum videlicet et imperatorum' uit: DOIII 114.
- 12 Mathilde van Essen en Otto III zijn beide kleinkinderen van Otto I, maar op verschillende huwelijken. Mathilde van Essen is de kleindochter van Edith van Wessex, de eerste vrouw van Otto I en Otto III is de kleinzoon van Adelheid van Bourgondië, de tweede vrouw van Otto I.
- 13 Medieval Memoria Online, 1.2. Commemoration and Identity, <https://memo.sites.uu.nl/o-what-is-memo-2/1-the-commemoration-of-the-dead-in-the-middle-ages/1-2-commemoration-and-identity/>, geraadpleegd op 21 februari 2026.
- 14 M. Innes, 'Keeping it in the Family: Women and Aristocratic Memory, 700-1200' in Elisabeth van Houts ed., *Medieval Memories. Men, Women and the Past, 700-1300* (Essex 2001) 17-35, aldaar 26.
- 15 Vrije vertaling van 'Reverendis sanctimonialibus divinas laudes in prescripto loco Astrnide vocato die nocteque agentibus pro redemptione animarum parentum nostrorum, simul quoque pro nostra salute hoc nostre auctoritatis regio donativo eligende inter se abbatissae quam dignam ad hunc honorem accipiendum in sua congregatione previderint, dum mors priorem praecoccupavit, munus gratiam et licentiam concedimus uit: DOIII 114.
- 16 'Cum hoc nostrae dominationis praecepto iuxta morem antecessorum nostrorum noviter confirmamus': DOIII 114.
- 17 Mathilde van Quedlinburg heeft zich veelvuldig met politiek beziggehouden. Ze maakte bijvoorbeeld deel uit van de onderhandelingen die gevoerd werden met Hendrik II van Beieren na een door hem gepoogde staats greep over de troon van Otto III. Ook steunde ze haar schoonzus Theophanu in haar conflict met hun moeder Adelheid. Tenslotte heeft ze tussen 997 en 999 het regentschap over Duitsland op zich genomen, vanwege het verblijf van Otto III in Italië: Matilda, abbess of Quedlinburg; <https://epistolae.ctl.columbia.edu/woman/11.html>, geraadpleegd op 18 april 2025.
- 18 E. van Houts, 'Women and the Writing of History in the Early Middle Ages: the Case of Abbess Matilda of Essen and Aethelweard', 61.
- 19 S. Greer, *Gandersheim and Quedlinburg, c.852-1024: the Development of Royal Female Monasteries in Saxony* (proefschrift, Universiteit van St. Andrews 2017) 137.
- 20 Andere donaties van Mathilde die in dit hoofdstuk vanwege de afbakening helaas niet behandeld kunnen worden zijn nog meer processiekruizen, de Gouden Madonna, de verloren Marsusschrein, een zevenarmige kroonluchter en mogelijk het westelijke gebouw van de Kathedraal van Essen. Het Marusschrijn en het tweede Mathildekruis en het westelijke gebouw zijn onder Mathilde gestart, maar onder haar opvolger Theophanu voltooid. Een interessant detail is dat er geen kunstdonaties van Mathilde van Essen in de tijd van Hendrik II te vinden zijn: Beuckers, 'Das Otto-Mathilden-Kreuz im Essener Münsterschatz, Überlegungen zu Charakter und Funktion des Stifterbildes', 54, 55.
- 21 Van Houts, 'Women and the Writing of History in the Early Middle Ages: the Case of Abbess Matilda of Essen and Aethelweard', 55, 57.
- 22 Alhoewel het de vraag is hoe goed omstanders de details van het kruis tijdens een processie konden zien, aangezien de donorplaat slechts enkele centimeters groot is.
- 23 Het Otto-Mathildekruis is het oudste Ottoonse processiekruis in de Essener domschat: Beuckers, 'Das Otto-Mathilden-Kreuz im Essener Münsterschatz, Überlegungen zu Charakter und Funktion des Stifterbildes', 51, 58.

- 24 Beuckers, 'Das Otto-Mathilden-Kreuz im Essener Münsterschatz, Überlegungen zu Charakter und Funktion des Stifterbildes', 51, 68.
- 25 Ibidem, 59.
- 26 Ibidem.
- 27 Deze kleuren hadden verschillende symbolische betekenissen. In de klassieke oudheid was de kostbare paarse kleur, gewonnen uit de zeeslak *hexaplex trunculus*, voorbehouden aan keizers. Deze keizerlijke connotatie bleef behouden in de middeleeuwen, waar paars symbool stond voor (keizerlijke) macht, rijkdom en royalty. Blauw kreeg eveneens een bijzondere status: het werd geassocieerd met koninklijke waardigheid, maar ook met de maagd Maria wat de kleur een spirituele dimensie gaf.: L. Monnas, 'Some Medieval Colour Terms for Textiles', in: Robin Netherton en Gale R. Owen-Crocker eds., *Medieval Clothing and Textiles 10* (Martlesham 2014) 25-57, aldaar 31, 48.
- 28 De kunstvoorwerpen die Mathilde als patroon bestelde, zoals het Otto-Mathildekruis, zijn waarschijnlijk voor een deel met het geld en de bezittingen van de Zwabische lijn gefinancierd: Beuckers, 'Das Otto-Mathilden-Kreuz im Essener Münsterschatz, Überlegungen zu Charakter und Funktion des Stifterbildes', 55.
- 29 Otto mist zijn insignes zoals een zwaard of lans en Mathilde draagt, zoals besproken, geen abdissenkleding.
- 30 Beuckers, 'Das Otto-Mathilden-Kreuz im Essener Münsterschatz, Überlegungen zu Charakter und Funktion des Stifterbildes', 63.
- 31 Martina Giese (ed.), *Die Annales Quedlinburgenses*, 460.
- 32 Dit verluichte manuscript bevindt zich net zoals de kruizen in de schatkamer van de kathedraal van Essen.
- 33 Beuckers, 'Das Otto-Mathilden-Kreuz im Essener Münsterschatz, Überlegungen zu Charakter und Funktion des Stifterbildes', 62.
- 34 Beuckers leest dit kruis als een commentaar op de eerste donorplaat van Mathilde. Volgens hem had de eerste plaat eigenaardigheden die niet overdraagbaar werden geacht vanuit de context waarin het tweede kruis is gemaakt, na het einde van de Ottoonse dynastie: Beuckers, 'Das Otto-Mathilden-Kreuz im Essener Münsterschatz, Überlegungen zu Charakter und Funktion des Stifterbildes', 62.
- 35 'Perpetuum patricius consul Fabius quaestor Ethelwerdus Mahtildi consobrinae optat in Christo': A Letter from Æthelweard, <https://epistolae.ctl.columbia.edu/letter/23739.html>, geraadpleegd op 6 juni 2025; 'Consobrina', Pinkster, *Woordenboek Latijn/Nederlands*, 217; volgens van Houts zijn Mathilde en Æthelweard mogelijk verbonden via een broer van Alfred de Grote (c. 849-899), Æthelred I (845/848-871), alhoewel er in Van Houts' kaart drie generaties tussen Æthelweard en Æthelred missen. Alfred de Grote is de betovergroot vader van Mathilde: Van Houts, 'Women and the Writing of History in the Early Middle Ages: the Case of Abbess Matilda of Essen and Aethelweard', 56; Innes, 'Keeping it in the family: women and aristocratic memory, 700-1200', 17.
- 36 Matilda, abbess of Essen, <https://epistolae.ctl.columbia.edu/woman/10.html>, geraadpleegd op 6 juni 2025. Mathilde heeft deze kroniek in het Latijn besteld, aangezien ze geen Oudengels kon lezen. Æthelweard was daarentegen weer beter in Oudengels dan Latijn, wat af te lezen is uit zijn schrijfstijl, die als pretentieux wordt gezien: Houts, 'Women and the Writing of History in the Early Middle Ages: the Case of Abbess Matilda of Essen and Aethelweard', 60, 62.
- 37 'Scilicet Aelfred rex Athulfi regis filius, ex quo nos originem trahimus; (...) ex quibus ego de Etheredo rege, et tu de Aelfredo rege progeniti videmur, filius supradicti regis Athulfi.'; 'De notitia equidem communis prosapiae, generis quoque et migratione', 'Ergo prosapiam de moderna et de iteratione propinquitatis nostrae in praesenti epistola sine nexilitate exorno': A Letter from Æthelweard, <https://epistolae.ctl.columbia.edu/letter/23739.html>, geraadpleegd op 6 juni 2025; Van Houts, 'Women and the Writing of History in the Early Middle Ages: the Case of Abbess Matilda of Essen and Aethelweard', 60, 63.
- 38 'Alias vero duas Aedestanus rex tali ratione misit ad Odonem, ut quae ab eis placuisset sibi in matrimonium elegendis; cui visa melior Eadgyde, ex qua tu principium tenes nativitatis.' A Letter from Æthelweard, <https://epistolae.ctl.columbia.edu/letter/23739.html>, geraadpleegd op 6 juni 2025.
- 39 Van Houts, 'Women and the Writing of History in the Early Middle Ages: the Case of Abbess Matilda of Essen and Aethelweard', 62.
- 40 Van Houts, 'Women and the Writing of History in the Early Middle Ages: the Case of Abbess Matilda of Essen and Aethelweard', 65; Widukind hoopte dat ze haar invloed aan het hof zou aanwenden ten gunste van de monniken van zijn gemeenschap: Thietmar van Merseburg, *Chronicon Thietmari*, 43; A Letter from Widukind, <https://epistolae.ctl.columbia.edu/woman/11.html>, geraadpleegd op 14 juni 2025; A Letter from Widukind, <https://epistolae.ctl.columbia.edu/letter/23745.html>, geraadpleegd op 14 juni 2025.
- 41 Van Houts, 'Women and the Writing of History in the Early Middle Ages: the Case of Abbess Matilda of Essen and Aethelweard', 64; Matilda, Abbess of Essen, <https://epistolae.ctl.columbia.edu/woman/10.html>, geraadpleegd op 4 juni 2025.
- 42 Van Houts, 'Women and the Writing of History in the Early Middle Ages: the Case of Abbess Matilda of Essen and Aethelweard', 64.
- 43 Ibidem, 61.
- 44 K. Stöber, 'Female Patrons of Late Medieval English Monasteries', *Medieval Prosopography* 31 (2016): 115-136, aldaar 117.
- 45 J. Kelly-Gadol, 'Did Women Have a Renaissance?' in: Renate Bridenthal en Claudia Koonz (eds.), *Becoming Visible, Women in European History* (Boston MA 1987) 174-201, aldaar 182.
- 46 Kelly-Gadol, 'Did Women Have a Renaissance?', 184.
- 47 Ibidem.
- 48 Ibidem.
- 49 Ibidem, 117.